

Tanzimat'ta Devlet ve Aşiretin Ötesinde

Diyarbakır'da İktisadi Mücadele ve Aktörlere Bir Bakış

Uğur Bahadır Bayraktar¹

Kürdistan coğrafyasının siyaseten önceki yüzyıllarda olduğu gibi on dokuzuncu yüzyılda da Osmanlı İmparatorluğu'na bağlılığı oldukça netameli bir konu olmakla birlikte bölgenin görece bir 'özerklik' sahibi olduğu gerçeği bu yüzyılın en azından ilk yarısında köklü bir şekilde değişmemiştir.² Yörenin siyasî yapısından kaynaklanan bu durumun iktisadî yanları da hesaba katıldığında, Tanzimat döneminde bu 'sözde bağlılık'la yürüyen ikili ilişkinin bölgenin genelde iktisadî, özelden tarımsal faaliyetlerine yansımalarının da bu özerklikle şekillenmiş olabileceği aşîkâr.³ Tanzimat Fermanı'yla birlikte merkezî idarenin gelir kaynaklarına daha yakın bir şekilde hâkim olma arzusunun da bu bölgede kendini hissettirdiği bilinmektedir.⁴ Ancak buna rağmen imparatorluğun uzak bölgelerinde, en

- 1- Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk Tarih Enstitüsü, Doktora
- 2- "Kürdistan" terimi, güncel siyasî gelişmelerden bağımsız olarak on dokuzuncu yüzyılda bile Osmanlı idaresi için belirlenmesi ve sınırlarının çizilmesi açısından sorun teşkil ediyordu. Bu çalışmada terimin tekabül ettiği – Osmanlı Kürdistan'ı ile birlikte kullanılarak – coğrafya; Sivas, Diyarbakır, Bitlis, Van, Harput ve Erzurum'un teşkil ettiği bölge olmakla birlikte bu tasnif ve karışıklık hakkında daha fazla bilgi için, bkz. Janet Klein, "Power in the Periphery: The Hamidiye Light Cavalry and the Struggle Over Ottoman Kurdistan, 1880-1914." Doktora Tezi, Princeton University, 2002, s. 3, n. 3.
- 3- Kürdistan coğrafyası ve Osmanlı idaresi arasındaki ilişkilere dair kısıtlı da olsa genel bir bakış için; bkz. Hakan Özoğlu, *Kurdish Notables and the Ottoman State Evolving Identities, Competing Loyalties, and Shifting Boundaries*, (Albany, NY: State University of New York Press, 2004), özellikle s. 51-68 and "State-Tribe Relations: Kurdish Tribalism in the 16th- and 17th-Century Ottoman Empire," *British Journal of Middle Eastern Studies* 23, no. 1 (Mayıs, 1996), s. 5-27; Martin van Bruinessen, *Ağa, Şeyh Devlet*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003); özellikle s. 199-292.
- 4- Tanzimat Fermanı'yla birlikte gelen isyanların çoğu, vaat edilen reformların uygulanmamasından kaynaklanıyor olsa da birçoğunun vergi tahsilâtındaki değişikliklerden ötürü gerçekleştiğini unutmamak gerekir. Bu konuda ilgi genelde – milliyetçi isyanların kökenlerini arama mahiyetinde – Balkanlar'da yoğunlaşsa da Anadolu'da da daha az önemsiz olmayan benzerleri gerçekleşmiştir. Bu konuda daha geniş bir coğrafyadaki malî sebepli ayaklanmalar için, bkz. Halil İnalcık, *Application of the Tanzimat and Its Social Effects*, (Lisse: The Peter de Ridder Press, 1976); Ahmet Uzun, *Tanzimat ve Sosyal Direnişler-Niş İsyanı Üzerine Ayrıntılı bir İnceleme (1841)*, (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2002); Coşkun Çakır, *Tanzimat Dönemi*

azından malî kaynakların denetiminde merkezleşmeyi sağlamakta güçlük çekmiş Osmanlı hükümeti, Kürdistan'da farklı bir durumla karşılaşmamıştı. Öte yandan Osmanlı Kürdistanı'na yönelik on dokuzuncu yüzyılı temel alan çalışmalar sıklıkla II. Abdülhamit devrine yoğunlaşmış olmakla birlikte yüzyılın ilk yarısına dair çalışmalar görece cılız kalmaktadır. Oysaki siyasi ve malî olarak merkezleşmeye çalışan hükümetin çabalarının bu coğrafyada daha geniş bir tepkiyle karşılaşmış olması muhtemeldir. Bu çalışmanın temel amacı da Tanzimat'ın ilk yıllarında aşiret-temelli ve bir o kadar da karmaşık olan idarî yapının bir resmini sunmaya çalışmak ve vergi kaynaklarına yönelik çabaya karşın gösterilen direncin nüvelerini göstermeye çalışmaktır. Bununla birlikte bu çalışma, Diyarbakır özelinde, yine Tanzimat'ın ilk yılları itibariyle, bu çabayı ve direnişi oluşturan faileri biraz daha somutlaştırmaya çalışacaktır. Giriftir bir toplumsal yapıya sahip bu yörenin kültürel özelliklerine değinilirken gelişmelerin altında yatan iktisadî unsurlar da – mevzubahis şeyh, ağa, aşiret gibi mefhumları tamamen dışlamadan – sunulmaya çalışılacaktır⁴.

Kürdistan coğrafyasını İran ve Osmanlı Devleti arasında bir sınır bölgesi olarak düşündüğümüzde, sınırın Osmanlı tarafında Tanzimat reformları parçalıyken, merkezleşme çabaları İran'da daha az mütemadi şekilde gerçekleşmekteydi.⁶ Bu değişikliklerin bir yandan uygulamaya geçirilmesi öngörülürken diğer yandan Kürdistan'da bir önceki yüzyıllardan gelen idarî yapı pek de değişmeden durmaktaydı.⁴ Klâsik dönemde aşiretler arasında Osmanlı idaresi tarafından 'böl ve yönet' yöntemi icra edilirken, buna karşılık yerel emir ve ağalar da görece bir 'özerklik'ten istifade etmekteydi. Her ne kadar on yedinci yüzyılın sonunda Kürt emirliklerinin bu özerkliklerinin sınırları daralmış ve hatta bunlar Osmanlı idarî yapısına eklenmişse de aynı emirlikler kendi altyapılarını muhafaza etmeyi başarmıştı. Özoglu on sekizinci yüzyıl ve on dokuzuncu yüzyılın başı için, “güçlü emirlikler kendi iç işlerinde neredeyse tam bir kontrole sahipken,

-
- 5- Kürt çalışmaları konusunda Osmanlı İmparatorluğu'na ayrılan kısım henüz belirginleşmekte iken bu gelişen dalın da genellikle kültürel ve kimlik-temelli bir doğrultuda ilerlediğinden iktisat tarihi açısından ele alınan kısımları şu an itibariyle oldukça zayıf görünmektedir. Hatta on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısını ele alan çalışmalar bilinen şeyleri sunmaktan öteye gitmemektedir. Bu çalışma en azından bu bağlamda yeni bir alan açmaya çalışmaktadır. Öte yandan; Kürdistan ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkilerin de ele alınması genellikle kurumsal ya da idarî düzeyde olduğundan ortaya çıkan tablo da kendilerinin genellenmesinin zaten yeterince güç olduğu merkezi hükümet ile Kürdistan'daki hâkim aşiretler olmaktadır. Bu açıdan, on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında Osmanlı reformları ve Kürt Emirlikleri arasında bağ kurmaya çalışan, kusurlarına rağmen öncü sayılabilecek çalışma için, bkz. Michael Eppel, “The Demise of the Kurdish Emirates: The Impact of Ottoman Reforms and International Relations on Kurdistan during the First Half of the Nineteenth Century.” *Middle Eastern Studies* 44, no. 2 (Mart 2008), s. 237-258.
- 6- Sabri Ateş, “Empires at the Margin: Towards a History of the Ottoman-Iranian Borderland and the Borderland Peoples, 1843-1881,” Doktora Tezi, New York University, 2006, s. 54 Osmanlı Devleti ile Kürt aşiretleri arasındaki ilişkinin önceki yüzyıllardaki kapsamlı bir özeti için, bkz. Özoglu, “State-Tribe Relations,” ss. 5-23
- 7- Özoglu, *Kurdish Notables*, s. 59.

İstanbul'a sadece sözde bir bağlılık göstermekteydiler” diyerek bu durumu dile getirirken “ancak onların Osmanlı Devleti'ne meydan okuyabilecek kadar güçlü olduklarını düşünmek bir hatadır” diye de uyarılmaktadır.⁴ Zira bu durum Osmanlı idaresinin çok da rahatsız olduğu bir durum değildi. Tıpkı aynı dönemde devletin diğer bölgelerinde olduğu gibi, merkezî idare, taşradaki vücuha karşı— bu bölgenin yapısı biraz daha farklılık gösterse de — 'karşılıklılık' ilkesi uyarınca hem Kürdistan özelinde imparatorluk sınırlarını korumak için adam ve gelir sağlıyor hem de bu sayede emirliklere görece özerklik **sahası bırakıyordu.**⁹

Elbette bu ilişkinin temelinde siyasî olduğu kadar iktisadî veçheler de söz konusuydu. Zira bir sınır bölgesi olması itibariyle bu yöre imparatorluğa ilhakı sırasında farklı bir idarî biçimle eklenmişti. Bu birimler, Balkanlar'dakilere birebir benzememekle birlikte en azından klâsik dönemi çevrelemiş olan “tumar” birimlerinden de ötedeydi. Olağan birimlerden olan sancakların yanı sıra bölgeyi teşkil eden idarî yapı — Osmanlı Devleti'nin öngördüğü şekliyle — dörde ayrılmaktaydı: *Yurtluk, ocaklık, yurtluk-ocaklık ve hükümet sancakları*.¹⁰ On yedinci yüzyılda bu şekilde belirlenen ve daha fazla ayrıcalığa sahip olan hükümet sancakları emirlikler adını da almaktaydı. Başka bir deyişle bu bölgenin sınır teşkil etmesinden ötürü idare edilmesi söz konusu olduğunda, güç, Osmanlı yetkilileri ve yerel eşraf arasında paylaşılmaktaydı. Emirliklerin özerklikleri her ne kadar dönem içerisindeki şartlara koşut olarak azalmakta ya da artmaktaysa da kendilerine hasredilen siyasî gücün yanında birtakım iktisadî ayrıcalıkları da söz konusuydu. Otoriteleri ne kadar azalır azalsın, emirliklerin vazifeleri seferler için asker ve vergi toplamaktan kamu idaresini ve adaleti sağlamaya kadar uzanmaktaydı.¹¹ Dolayısıyla çalışmanın esas dönemini oluşturan on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında da bu resmin köklü bir şekilde değişmediğini dile getirmek yanlış olmayacaktır. Zira yüzyılın başında Botan Emirliği'nin başı olan Bedirxan aynı zamanda Osmanlı bürokrasisinden olduğunu gösteren “mütesellim” sıfatını da taşımaktaydı.¹²

Tanzimat Fermanı'yla birlikte Babiâli'nin elinin ulaşmadığı bölgelerde de varlığını bir şekilde hissettirmeye çalıştığı bilinmektedir. Bunun siyasî

8- *Osmanlı Maliyesi*, (İstanbul: Küre Yayınları, 2001), özellikle ss. 130-40.

9- *Age*. Balkanlarda bu duruma benzer bir merkez-taşra ilişkisi için, bkz. Uğur Bahadır Bayraktar, “19. Yüzyıl Kuzey Yunanistan Çiftliklerinde Mücadele: Kalkandelenli Esad Paşa'nın Yükselişi,” “Tekil Çalışmalar, Ortak Hassasiyetler” III. Lisansüstü Öğrenci Konferansı Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü, 27-29 Mayıs 2010, İstanbul.

10- Ateş, “Empires at the Margin,” s. 60-61.

11- Ateş, ayrıca Bitlis, Cizre, Hakkâri gibi ayrıcalıklı hükümet sancaklarına hâkim idare birimi olan 'tumar'ın da getirildiğini ancak hiçbir şekilde tahrir yapılmadığını belirtmektedir. Bunun yanında tahrirlerin yokluğunu *hükümet* sahiplerinin özerkliğinin bir göstergesi olarak alıp, bir başka gösterge olarak da kendi topraklarındaki adli işler üzerindeki yetkilerini eklemektedir. Ateş, “Empires at the Margin,” s. 62-5. Krş. van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 265-6.

12- Özoglu, *Kurdish Notables*, s. 59. Kürdistan'daki Osmanlı idari örgütlenmesi ve emirliklerin kendi örgütlenmeleri için, bkz. van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, ss. 239-65.

olduğu kadar iktisadî olduğu da akılda tutularak, bölgede yüzyıl başından beri gelişmekte olan eşkiya faaliyetleri ve dine dayalı mücadelelerin belirgin hâle gelmesi bu süreci hızlandıran etkenler olarak görünebilir. Bunlara Batı'dan gelen misyonerlerin faaliyetlerinin yanı sıra ticarî olarak bölgenin Avrupa ticaretine eklenmesini de eklemek mümkündür. Ancak misyonerlerin faaliyetleri, dinî yapısı da karmaşık olan bölgede o kadar doğrudan bir seyir izleyecek gibi değildi:

“İngiliz ve Amerikalı misyonerler, orta Kürdistan'daki Hıristiyanları 'keşfetmiş'lerdi artık. Nasturîleri kendi kiliselerine döndürme konusunda hiç de yapıcı sayılmayacak bir yarışa başladılar. Nasturîlerin yaklaşık yarısı aşiret şeklinde örgütlenmişti ve çok bağımsız bir tarza sahipti; diğerleri ise Kürt ağalarına bağlı köylülerdi. Ama hepsinde de, sürekli Müslümanların, yani Kürtlerin egemenliğinde bulunmaktan kurtulma umudu vardı.”¹³

Bu bağlamda gayrimüslimlerin yabancı ülkelerden hamilik beklerken bir yandan kendi aralarındaki mücadeleyi yerel ölçekte de olsa alevlendirdikleri gözlenmektedir. Her ne kadar bunu doğrudan misyoner faaliyetlerine ve dış ülkelerin müdahalesine atfetmek yerinde bir tercih olmasa da bölgenin bu denli “ilgi çeken” bir yer olması bu durumu oldukça belirgin kılmaktadır.¹⁴

Bu bağlamda 1830'larda Osmanlı yetkilileri, öncelikle Anadolu'daki ve sonrasında Balkanlar'daki derebeylerini kısıtlı ölçüde tasfiyeye giriştikten sonra sıra Kürdistan'a gelmişti.¹⁴ Elbette yüzyılın ortalarında bu bölgeye seferlerin başlaması bölgenin tam manasıyla Osmanlı idaresine girdiği anlamına gelmez. Aksine “artık Kürdistan kâğıt üzerinde doğrudan Osmanlı valilerince yönetilecekti, ancak fiiliyatta Osmanlı yönetimi çok etkisiz kalacaktı.” Valilerin kentlerde ve civarlarında belirli bir ölçüde iktidar sahibi olmalarına rağmen, hiçbir yerde gerçek anlamda **otoriteleri yoktu.**¹⁶ 1847 yılında da Bedirxan ve Botan Emirliği tasfiye edilmişti. Bu tasfiyenin öncesinde gerçekleşen Bedirxan'ın isyanı hakkında çeşitli milliyetçi söylemler bulunmakla birlikte bu konu çalışmanın ufkunun ötesindedir. Ancak isyandan bir yıl önce “Kürdistan Eyaleti”nin kurulması, bir yandan

13- Van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 276.

14- Avrupa müdahalesinin ve dolayısıyla Batı faillerince desteklenen bir modernleşme paradigmasının günümüzde – bilhassa bu coğrafyada – ciddi şekilde gözden geçirilmesi ihtiyaç vardır. Musul örneğinde de olsa Sarah Shields, bu görüşün ekonomik yanını ele alarak Musul bölgesindeki değişimin bir 'dönüşüm olmasındansa bir geçiş olduğunu' dile getirmekte ve bu aşamalı değişimin de tarımsal üretimde köklü bir değişime yol açmadığını dile getirmektedir. Sarah D. Shields, “Regional Trade and 19th-Century Mosul: Revising the Role of Europe in the Middle East Economy.” *International Journal of Middle East Studies* 23, no. 1 (Şubat, 1991), s. 19-23.

15- On dokuzuncu yüzyıl Osmanlı Kürdistanı'ndaki tarihi gelişmelerin kısa bir özeti için, bkz: David McDowall, *A Modern History of the Kurds*, (Londra: I.B. Tauris, 2004), ss. 38-47.

16- van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 270

Tanzimat reformlarının somutlaşması öte yandan da emirlerin ayrıcalıklarını yitirmektense mücadeleye geçmelerini göstermesi açısından manidardır. Zira Bedirxan ve himayesindeki aşiretler, Botan'ı ikiye ayırarak Diyarbakır ve Musul Eyaletleri arasında bölmeyi amaçlayan yeni bir idari örgütlenmeye şiddetle karşı çıkmışlardı.¹⁴ Sonuçta Tanzimat reformlarının mihenk taşlarından olan “idarî yapılanma” bu bölgede en azından teoride de olsa uygulamaya geçmişti ve akabinde Bedirxan'ın şiddetle karşı çıktığı eyalet kurulmuştu. Oysa bu eyalet diğer Anadolu eyaletlerinden ayrılmaktaydı. İdarî taksim açısından merkeze dâhil olsa da hâlen özel bir statü ve özerkliği haizdi.¹⁴ Kaldı ki bu kendine has yapısından kaynaklanan durum da siyasî olduğu kadar iktisadî temeller üzerine inşa edilmişti. Tarımsal artı değere el koymanın yanı sıra bölgede görülmeye başlanan gayrimüslimlerin can ve mallarına yönelik saldırılar da bu ayrıcalıkların başka bir vechesini göstermesi babında anlamlıydı. 1847'de Kürdistan Eyaleti kurulmuş ve Botan Emirliği'nin lideri olan Bedirxan da bu tarihte teslim olduktan sonra **Girit'e sürülmüştü.**¹⁹

Merkezileştirme ve iktisadî kaynaklara el koyma çabaları karşısında tek muhalif duran ya da ayrıcalığını kaybetmek istemeyen Bedirxan değildi. Başka bir deyişle bu dönemdeki meseleler sadece siyasî güç dengeleriyle ele alınamayacağı gibi, devlet-aşiret (ya da Emirlik) ikiliğine sıkışmak da bölgedeki gelişmeleri yakından görmeye engel olabilir. Zira bölgedeki en temel artı değer kaynağı olan “toprak için mücadele”, bu farklı dinî gruplar ve aşiretler arasındaki rekabeti şekillendirmede bir hayli etkili olmuştu. Martin van Bruinessen'in Kürdistan özelinde 1858 Arazi Kanunnamesi'nin sonuçları olarak belirttiği toprak mülkiyetindeki ve üretim ilişkilerindeki değişim, kanundan önce de aşamalı bir şekilde başlamıştı.²⁰ Bu şekliyle düşünüldüğü zaman Kürdistan'ın toprak yapısı ve bunun şekillendirdiği toplumsal düzen hem salt siyasî görünümünden sıyrılır hem de devlet-aşiret ikiliğinden daha geniş bir toplumsal çerçevede görünebilir:

- “1. Aşiret ekonomisinin komünal özelliklerinde gerileme; bireyselleşme.
2. Aşiret içinde ekonomik tabakalaşmanın artması. Birçok ağa toprak beyi haline gelirken, diğer aşiret üyeleri ağanın kiracı-ortağı olmak zorunda kaldı. Bu zamanla bazı ağaların toprağı işleyenler üzerinde aşırı bir otorite kurması sonucunu getirdi.
3. Yeni bir yaşam tarzına sahip olan yeni bir sınıf ortaya çıktı: kentte yaşayan toprak beyleri.

17- van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 275-6, dn. 106.

18- Kürdistan Eyaleti'nin kuruluşundaki sebepleri öngören ve eyaletin teşkilini onaylayan irade için, bkz. Özoğlu, *Kurdish Notables*, s. 60-1.

19- McDowall, bu tarihi yanlış bir şekilde 1845 olarak vermektedir; *A Modern History*, s. 46-7; Özoğlu, *Kurdish Notables*, s. 60; van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 277-8.

20- Arazi Kanunnamesi Kürdistan'da resmen 1870 yılına kadar uygulanmamıştı. Klein, “Power in the Periphery,” s. 268.

4. Kentli toprak beyleriyle köylerde kalmış aşiret ağaları arasında yeni işbirliği ve himaye (patronaj) ilişkileri gelişti. (...)

5. Birçok durumda, toprağı işleyenler, geleneksel haklarını kısmen yitirerek kiracı-ortak, hatta ücretli toprak işçisi haline geldiler.”²¹

Mülkiyet kaynaklı ihtilafların ve tarımsal üretim ilişkilerindeki değişimin altını çizmenin yanı sıra bu beş madde ayrıca yereldeki aktörleri de resmin içine katmaktadır. Emirlik gibi siyasi ve iktisadî olarak karmaşık bir yapının toplum içindeki etkilerini takip etmek açısından bu faileri belirginleştirmek oldukça faydalı olabilir. Bu bağlamda, Temmuz 1844'te Diyarbakır Eyaleti'ne bağlı Rızvan kazasında Diyarbakır'ın mültezimi olan Yusuf Efendi'nin adamlarının yaptıkları da dönemin toplumsal yapısını göz önüne sermektedir. Gayrimüslimlerin Hicrî 1258 ve 1259²² yılları için cizyelerini toplaması ve bölgeyi idare etmesi için gönderilen Yusuf Efendi'nin görevlendirdiği Molla Hüseyin Efendi, Yezidilerden oluşan kazanın ahalisinin çocuklarını kaçırmıştı:

“Molla Hüseyin kendülerinin yirmi dört nefer evladlarını seby ve istirkak ile üç neferi mumaileyh Yusuf Efendi ve dört neferini merkum Hüseyin ve bir neferi Diyarbakırlı Hacı (...) Ağa hanelerinde olub küsurunu dahi Cizre mütesellimi Bedirhan Bey (...) tarafına göndermiş olduğundan bila-şürûd ihkak-ı hak olunması kaza-yı mezbur tarafından ba-ilâm ü mahzar niyaz ve istida` olunmuş idüğünden bahsile kaza-yı mezbur ahalişi Yezidi ta'ifesinden olub haklarında cabeca mugayir-i rıza hâl (...) vuku`a gelmekte olduğuna ve hâlbuki ahali-yi merkûme teba`-yı Saltanat-ı Seniyyeden olarak üzerlerine edası lâzım gelen hass-ı tekâlif-i ve cizye-yi şeri`lerini eda etmekte bulduklarına mebnî...”²³

Hüseyin Efendi'nin gerçekleştirdiği çocuk kaçırma ve köleleştirme faaliyeti ve bu faaliyetin sonucunda elde edilen çocuklardan geriye kalan on altısını Bedirhan'a göndermesi bölgedeki aşiret ilişkileriyle iç içe geçmiş “mültezimlik” görevinin de durumunu göstermektedir. Bu muhtemelen Bedirhan'ın 1843'te Nasturîlere karşı başlattığı seferin bir ardıydı.²⁴ Bu çocukların kaçırılmasının ardından Yezidilerin şikâyetleri önce Diyarbakır

21- van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s. 283. Arazi Kanunnamesi'nin mülkiyet mefhumu üzerindeki dönüşümünün kuramsal açılımı için, bkz. Huri İslamoğlu, “Property as a Contested Domain: A Re-Evaluation of the Ottoman Land Code of 1858,” Roger Owen (der.), *New Perspectives on Property and Land in the Middle East* içinde (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2000).

22- Miladî 1842 ve 1843 yılları.

23- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Meclis-i Vâlâ Kalemî (bundan sonra MVL.) 1/17, 23 Cemaziyelahir 1260 (10 Temmuz 1844).

24- McDowall, *A Modern History*, s. 47. Temmuz 1843'te başlayan bu seferde Bedirhan 70.000 kişi toplayarak Nasturî bölgesine saldırmış ve sakinleri katletmiş, geri kalanları da köle olarak satmıştı. Ancak buradaki hadisenin organize bir saldırı olmaktan ziyade vergi tahsilâtı esnasında gerçekleştiği daha akla yatkın görünmektedir.

Naibi'ne sonrasında da Diyarbakır Eyaleti Müşiri İsmail Paşa'ya, oradan da Babiâli'ye kadar ulaşmıştı. Sonuçta Meclis-i Valâ yetkilileri kaçırılanların babalarına ve akrabalarına iadesini istemişti.²⁴

Ancak bu yıllarda Diyarbakır dâhilinde gerçekleşen bu tür olaylar sadece emirler ve aşiret reislerinden kaynaklanmıyordu. Zira Müşir İsmail Paşa'nın da Diyarbakır valiliği bir buçuk yıl sonra sona ermişti. Bu muhtemel azlin sebebi bu çalışmanın konusu olmamakla birlikte görevi sonrasında “muhasibesinin görülmesi” hakkındaki malûmat da mültezimlerinkinden pek farklı değildi. Anadolu Ordusu Müşiri ve ardılı Diyarbakır valisiyle Harput mutasarrıfının meclis-i imar memurları, Diyarbakır defterdarları ve Harput Mal Müdürü tarafından yazılan belgede İsmail Paşa'nın görevi boyunca yaptıkları şöyle anlatılıyordu:

“... ve bidâyet-i tensikât-ı mülkî olan Mart ibtidasından Vali-yi sabık müşir ve defterdar mumaileyhimânın infisâline değin her nasıl ise kazalardan (...) defterler gelmeyüb ve o misillü ka'immakamların halef ve selef-i muhasibeleri görülemeyüb terâkim ederek muhasbât-ı mezkûre bi'l-mazrur kesb-i cesamet eylemiş ve bu cihetle muhasbât-ı merkûmenin şu aralık tez elden tesviyesi mümkün olamayub haylice vakte mütevakkıf bulunmuş olduğundan başka bu sırada celbi lâzım gelen Diyarbakır ahali ve fukaranın müşir sabık müşarünileyhden iddi`a-yı hukuk eden kesanın dahi Harput'a gelmeleri lâzım geleceği ve (...) hulûl-i mülâbesesiyle ahali-yi merkûmenin bu tarafa gelmeleri taraflarına mûcib-i sa`adet olacağı ve eyâlet-i merkume a`şâr virgüsünden hâsıl olub müdhar bulunan zeha'irden lüzumundan fazlasının tohumluk mübaya`asına talib olan kazalar ahalisine bey` ve fûruhtile fukara ve ra`iyyetin bu yüzden dahi istihsal-i esbab istirahatları matlub ve mültezim bulunmak mülâbesesiyle muhasbât-ı merkûmenin tekmiline değin vali-yi lâhik müşar-ı defterdar mumaileyhimânın Harput'ta tevakkuf ve ikâmetlerinin ise Harput'ça olan muhasbât (...) ve nezaret-i çâkerânemizle rü'yet olunmak ve makar-ı me'muriyetlerine teşrif birle inde'l-beyan hususât-ı sairenin tesviyesiyle beraber Diyarbakır'ca olan muhasbâtındahi vali ve defterdar-ı lâhik müşar-ı mumaileyhimâ ve Diyarbakır Meclis a`zâsı ve vali-yi sabık müşarünileyhin Diyarbakır'a i`zâm olunacak vekiller ma`rifetile (...) yine muhaberenin arkası kesilmeyerek keyfiyet-i karar buldukta ba`de lâzım gelen defâtirin tanzim ve takdimine mübâderet kılınmak üzere müşar ve mumaileyhimânın şu günlerde Diyarbakır'a teşrifi ve

28- “... ta'ife-i merkûmeden kaç nefer alınmış ise istirdâd ile akraba ve te`allükâtları tarafına bi'l-i`ta Cizre (...) taraflarına gönderilmiş olanları dahi müşir-i müşarünileyb tarafından celb ile fûruht olunmuş iseler akçeleri red olunarak kezzalik peder ve akrabaları câniblerine viriliüb ba`de-zîn bu makûle cizye-yi şeri` verenlerin evladına kimesne tarafından müdabale olunmaması...” MVL., 1/17, 23 Cemaziyelahir 1260 (10 Temmuz 1844).

a` zimetleri seri` ve (...) mûcib olacağı bi't-tezekkür tensib ve karar verilmiş olmakla..."²⁶

Muhtemelen İsmail Paşa'nın azline memuriyetini suiistimal etmesi sebep olmuştu. Nitekim kendi yetkilerini aşarak Diyarbakır dâhilinde aşar için toplanan tahılın işe yaramaz kısmını da ahaliden almaya girişmiş ve bu bağlamda bölgede mültezim olan aşiret ağalarından farklı bir şekilde davranmamıştı. Bu durum elbette Babiâli'nin ilgisini çekmişti ve paşanın "mugayir-i ahvâl-i me'muriyet-i memnu"sunun karşılığı olarak borcunun ödenmesi talep edilmişti.²⁴ Bu durum hakkında nihaî karar çıkmamış olsa da, yönetim bunun yeniden araştırılmasını arzu etmişti. Yöreye gönderilmiş bu Paşa örneği ile Tanzimat'ın ilk yıllarında genel itibariyle merkezileşmeyle gelen yönetici kişilerin de bölgede farklı şekillerde devam eden sömürü yöntemlerinin önünü almaktansa dolaylı da olsa buna karıştığını göstermekteydi. Diyarbakır'da Tanzimat reformlarının temelini oluşturan "temettu`at tahriri" bu paşaca geciktirilmekteydi. Buna sebep olarak kış mevsiminin gösterilmesi de oldukça ilginçtir.²⁴

Diyarbakır merkezinde bunlar olurken merkeze bağlı köylerde ise cana ve mala karşı saldırılar devam etmekteydi. Her ne kadar Tanzimat reformlarıyla birlikte idarî ve dolayısıyla malî yapıda değişiklikler öngörüldüyse de en azından dönemin ilk yıllarında değişimi gözlemek zordu. Mültezimlerden paşalara uzanan iktisadî mücadeleler sadece bu idari kesimce de üstlenilmiyordu. Temmuz 1847'de Diyarbakır'da ikamet eden Hayat oğlu Keleşî (كلشى) Ağa ve Gevranlı (گورانلى) oğlu Ömer Bey,²⁹ bir süre önce bölgede bulunan ve Harzan Dağı'nda yaşayan Kürtlerin üzerine gitmişti. Dönüşlerinde yaptıkları ise yüzyılın sonlarına doğru başlayacak olan karşılıklı kıyımların habercisiydi.³⁰ Belgede özeti itibariyle her ne kadar yanlış bir malûmat olsa da en azından Ömer Bey'in Diyarbakır Meclis Azası

26- MVL., 4/6, 5 Zilhicce 1261 (5 Aralık 1845).

27- "halbuki müşarünileyhden eshab-ı hukuktan bulunanların bu tarafa matlubatı istemekte ve kendüsünün dahi bedelât-ı mukata`at ve sairesinden dolayı cânib-i hazineye (...) olarak tahsili te'kid kılınmakta olduğuna ve mahallinde olan bakayası karşuluk gösterilmekte maslahatta henüz bir karar-ı sahih olmadığına binaen evrak-ı mezkûre Maliye (...) Meclisine havale kılınarak şu hale göre icâb ve ictizaları bi'l-müzâkerat paşa-yı mumaileyhden (...) tahsil-i akçeler tefrik ve mahallince tekrar tahkike..." MVL., 5/15, 10 Receb 1262 (5 Temmuz 1846).

28- MVL., 6/4, 15 Rebiülahir 1262 (12 Nisan 1846).

29- İsimler konusunda bir tutarsızlık görünmektedir. Belge özetlerinde Ömer Bey "Kadranlızâde" olarak ve şekilde ağa da "Gülşen" olarak adlandırılmıştır. Belgelerin kendisindeki orijinal hâli bu sebeple verilmiş ve bu iki şahıs için sırasıyla "Gavranlı" ve "Keleşî" tercih edilmiştir.

30- MVL. 11/9, 6 Rebiülevvel 1263 (22 Şubat 1847). Belgede Kürtler'den (Ekrad) bahsedilmesine rağmen bu insanların manastırı olması dikkat çekicidir. Bir başka ilginçlik ise belgenin özetinde görünmekte, zira özet şu şekildedir: "Diyarbakır Meclis Azası Kapıcıbaşı Kedranlızade Ömer Bey Sason nahiyesiyle Beleki ve Sarmî ve Medes nahiyelerinin tesviye-i vergisi hususunda hüsn-i hizmet ve gayret etmiş olduğundan rütbesine mahus nişan itası." Belgelerin orijinal tasnifinin "Anadolu" katalogu olması bunun bir sebebi olabilir. Aynı özet ve içerik tutarsızlığı aşağıdaki birkaç belgede mevcuttur.

olduğu bilinmektedir. Bu hâliyle Bruinessen'in öne sürdüğü gibi merkezî bürokrasinin bölgedeki siyasi gücü yerel eşrafla paylaşması daha somut hâle gelirken bu güçten kaynaklanan faaliyetlerin de iktisadî temeli açığa çıkmaktadır. Muhtemelen vergi tahsilâtı esnasında ya da sonrasında Ömer Bey ve Keleşî Ağa yanlarında bin kişiyle birlikte yöredeki manastıra saldırmıştı:

“... civar karyelere bi'l-vürud ol tarafda bulunan manastırımızda ikamet ve kaffe-yi me'kulat ve malzemeleri manastır-ı mezburdan ve reaya-ı mevcudeden cebren ve kahren ahz ü istihsaline mübaderet eylediğinden başka emvâl-i reayayı gasb ve yağma ve ahz-ı rüşvet ve (...) arz ü ahlâk-ı nüfus misillü harekât-ı na-merdîyeye ictira eylemiş ve yirmi dört nefer reaya dayak dibinde mecruh eylediğinden ma`ada manastır-ı mezkûr papaslarından Haydabin (?) nam papasın dahi mevcut akçesiyle eşyasını ahz ü talan ederek ve (...) tutub yere çarparak şediden darb eylediklerinde papas-ı mersum dayanamayub dayak dibinde fevt olmuş ve bunun gibi sa'ir bir nefer papasile re`ayadan dört nefer zimmileri dahi hezb-i şedidile ihlâlde ve efna yirmi üç nefer reaya ile bir nefer papası dahi habse ilga eylemiş oldukları ve bu cihetile reaya ve beraya kullarının asayışı ve istirahatları külliyyen meslub olarak ve emvâl ü canlarından emin olamayarak me'yus ve perişan kalmış buldukları beyanile hallerine merhamet ve haklarının icra-yı a`dil ve i`nayetle mezalim-i meşruhanın men`ü def i ve buna mütecasir olanların icra-yı te'dibile mahbusda bulunanların tahliye-yi sebili hususuna müsa`ade-yi seniyye-yi rahimâneleri beyd-i rey` (?) ve erzak buyrulması reaya-yı mesfur kulları cânibinden bu def'a sevb-i hâk-i pâ-yiye merbutan takdim-i hâk-i pâ-yi âliyeleri kılınan mahzar gûne Ermeniü'l-i`bare varakça ile niyaz ü istirahat olunmuş olmakla rahmanü'l-fukara istihamları hususuna müsa`afa-yı âliye-yi ra`iyyetperverleri (...) ve şayanile icra-yı iktizan...”³¹

Tahsilât sonrası gerçekleşen bu saldırıda bir papaz dayak esnasında ölmüş, biri yine papaz beş gayrimüslim fena yaralanmış ve son olarak da biri papaz yirmi üç kişi hapsedilmişti. Bunun yanında reayanın malları gasp edilmiş ve manastırdaki erzak ve malzemelere de el konulmuştu. Mala yönelik bu saldırıların bölgede vergi tahsilâtları esnasında sık gerçekleştiği düşünülebileceği gibi, burada ortaya çıkan sorunsal da genelde Müslüman ve Hıristiyanlar özelde de Kürtler ve Ermeniler arasında gerçekleşen bu yağma ve talanda din etkeninin ne denli önemli bir yer kapladığıdır. Janet Klein, Hamidiye Alayları'nın kurulması sırasında ve yirminci yüzyılın başında iyice belirginleşen “Tarımsal Sorun”a ilişkin, Kürtler ve Ermeniler arasındaki karşılıklı şiddeti toprak gibi iktisadî ve önemli bir mefhumu

31- MVL. 11/9, 6 Rebiülevvel 1263 (22 Şubat 1847).

tartışmaya katarak farklı bir bakış açısıyla ele almaktadır.³² Dolayısıyla bu tür saldırıların ve şiddetin Abdülhamit döneminden daha erken bir dönemde de gözlenebilir olması ciddi bir araştırmayı gerektirmektedir. Elbette bu dönemde bu tür saldırıların on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğindeki gibi “toprak gaspı”na yönelik olduğunu iddia etmek o kadar kolay değildir. Ancak kesin olan şu ki ister dinî temelli olsun ister iktisadî kaynak ve temel ihtiyaç temelli olsun on dokuzuncu yüzyılda Kürt aşiretlerinin bölgede toplumsal şiddete yöneldiği gözlemlenebilmekteydi.³³

Ömer Bey ve Keleşî Ağa'nın bu şiddetli saldırısı Ermeni patriğince şikâyet edilmiş ve nihayetinde hapsedilen papazın salıverilmesini talep eden dilekçe kaymakama, oradan da valiye ulaşmıştı. Merkezle gerekli yazışmaların yapılmasından sonra olay o an itibarıyla şöyle sonuçlanmıştı:

“... tebk-i irade-yi âliye vechile papas-ı mersumun tahliye-yi sebebli keyfiyeti sevb-i a`ciziden ka`immakam mumailiyh bendelerine iş`ar kılınmış olmakla (...) te`âli merkez me`muriyet-i a`cizâneme muvasalat-ı bendegânemde husus-ı mezburun bi`t-tahkik ahvâl-i hakkaniyet ve mu`adelâta tevfikân rü`yet-i tesviyesiyle keyfiyet bila- taraf hâk-i pâ-yi seniyyelerine arz ü iş`ar kılınacağından...”³⁴

Ancak tahkikatın nasıl sonuçlandığına bakılmaksızın Ömer Bey ve Keleşî Ağa yaklaşık dört ay sonra Diyarbakır kazalarında yine yaptıklarını sürdürmekteydiler:

“Diyarbakır kazasıyla ol havalide mütemekkin olan Ermeniyan reayası kullarının rahibât ü papasân ve kocabaşları kulları tarafından bu defa` sevb-i çâkeriye vârid olub merbuten takdim-i hâk-i pâ-yi âliyeleri kılınan Ermeniü'l-ibarede mahzar gûne varakçaları me'alinde Gavranlı oğlu Ömer Bey ve el-hac Keleşî namında iki nefer eşhası üç bin nefer kadar ekrad başlarına bi`t-tecemmü` geçirmesine havalı-yi mezkûra gidüb on sekiz aded karyeleri gasb ü talan ve bin iki yüz kîse akçeye kadar ahaliye isal zarar ü ziyan eylediklerinden başka fukaranın arzlarına sû-yı kast eylemiş ve papasân ta'ifesinden iki ve reayadan yedi ve sıbyandan iki ve nisâdan bir nefer ki cemm`en on iki nefer kimesneleri dahi bila-mücib katl ü i`dam eylemiş olduklarına ve'l-hâlet-i hâzihi nefsi Diyarbakır'da ikamet üzere bulduklarına mebnî reaya ve beraya kulları külliyyen havf ü haşyete düçar ve perişân-ı ahvâle giriftâr olmuş olduklarından bahsile merkuların

32- Her ne kadar II. Abdülhamit dönemini ele almış olsa da burada bahsedilen toplumsal şiddetle arasındaki bağı kurabilmek açısından, bkz; “Klein, "Power in the Periphery," ss. 261-304.

33- Elbette buradaki şiddetin tek faili Kürtler değildi. Burada yer almıyor olsa da yöredeki gayrimüslimlerin de şiddete başvurduğu bilinmektedir.

34- MVL. 11/9, 6 Rebiülevvel 1263 (22 Şubat 1847). Dosya içinde ayrıca bir de Ermenice belge bulunmaktadır.

mu`ayenâtlarında bulunan adamlar ile ol havaliden def`ü ihrac olunmaları hususuna müsaa`ade-yi mürahimâde-yi (?) âliyeleri (...) yağ (?) ve erzak-ı ve ol vechile hâlâ Diyarbakır valisi devletlü paşa hazretlerine hitâben bir kıta` emir-nâme-yi sâmi-yi hazret-i sadaret penâhî ... ve ihsan buyrulması niyaz ve istirham olunmuş olmakla...”³⁴

On sekiz köyün üç bin kişilik bir kuvvetle talan edilmesi ve 1200 akçeye yakın bir servetin gasp edilmesinin yanı sıra on iki kişinin katledilmesi – üç ay önceki vukuatla birlikte düşünüldüğünde – Tanzimat reformlarının burada fiilen pek de yürürlükte olmadığını göstermekteydi. Zira katledilen insanların yanı sıra bu beyin ve ağanın muhtemelen aşiretleri için mal ve kaynaklara el koyması da gelişmelerin altındaki iktisadî **nüveye işaret etmektedir.**³⁶

Yürürlüğe girmesine muhalefet edilen Tanzimat reformları sadece idarî olanlar değildi. 1847 yılı itibariyle Kürdistan Eyaleti kurulmuştu.³⁴ Ancak yukarıda da belirtildiği gibi eyaletin kurulması, eyaletin kendine has özerk statüsü bir yana, bir anda etkin bir yönetim getirmemiş, aksine Osmanlı maliyesinin daha önce uzanamadığı bölgelerin karmaşık yapısını gözler önüne sermişti. Aralık 1847'de Diyarbakır valisinin ve kaymakamının müşterek yazdığı bir belgede bölgedeki Diyarbakır Vilayeti'ne bağlı, Cebel-i Sason'da bulunan Garzan kazasına bağlı birtakım köylerde vergi tahsilâtı ve idarî taksimatına dair sorunlar yer almaktaydı.³⁴ İki paşanın kaleme aldıkları bu belge iki bentten oluşuyordu. İlk olarak eyalete bağlı kazaların Tanzimat'la gelen vergileri ödemediği belirtiliyor ve bunun tahsilâtı için gerekenler sıralanıyordu. İkinci olarak eyalette bulunan Emirganlı aşiretinin Harput Vilayeti'ne yakın olduğundan vergiyle mükellef hanelerin ne şekilde iki eyalet arasında bölüştürüleceğine değiniliyordu.

Hicrî 1263 senesinden itibaren 5161 kese ve 218 kuruş vergi, bölgeye “dâhil-

35- MVL., 13/22, 19 Receb 1263 (3 Temmuz 1847). Dosyanın ilk belgesi Ermenice olup bu belge de tercümesidir.

36- Bu dönemle alakası olmasa da Klein'in Hamidiye Alayları üzerinden toprakla kurduğu bağın bir benzeri yirminci yüzyıl başında Ermeni emval-i metrukesinin dağıtılmasının ele alındığı Polatel'in çalışmasıyla da kurulabilir. Bkz. Mehmet Polatel, “Turkish State Formation and the Distribution of the Armenian Abandoned Properties from the Ottoman Empire to the Republic of Turkey (1915-1930),” (Yüksek Lisans Tezi, Koç Üniversitesi, 2009).

37- Özoğlu bu eyaletin kuruluşunu iki açıdan önemli bulmaktadır. Birincisi bölge “coğrafi” bir bölge olmaktan çıkarak idarî sınırları olan ve dolayısıyla erken Cumhuriyet'tekinin aksine zikredilen bir bölge hâline gelmişti. Özoğlu'nun buradaki gelişmeleri bugünden okumasının etkisi belirgin olmakla birlikte kendisi ikincil olarak eyaletin özel bir mevki ve özerkliği olduğunun altını çizmiştir. Eyalet sadece 20 yıl sonra lağvedilmiş ve yine Diyarbakır ismi tercih edilmişti. Özoğlu, *Kurdish Notables*, s. 61-2.

38- Nahiyeler Hazo, Sarı (Harami ?), Muş, Temaki, Biriniş, Beliki, Sason ve Gavar'dan ibaretti. Ancak belge özetinden edinilen ve belgenin kendisinde geçmeyen bu köylerin yazımı sorunlu olabilir.

i daire-yi Tanzimat” olarak tahsis edildiği ve bunun her sene Mart başında ticaret, mal ve ziraattan edinilecek gelire göre ödenmesi gerektiği halde fiili durum buna pek uymuyordu:

“... Gergiçi (?) aşiretinin birtakım hâneleri dahi Harput eyâleti dâhilinde bulunduğu dair Diyarbakır eyâleti virgüsünün ber-vech-i inha tesviyesi muvaffak irade-yi âliyeleri buyrulduğu hâlde altmış dört senesinden i`tibaren meblâğ-ı mezburun virgü tahsilile nizâm-ı mezkûra tevfikân tahsilini mutazammın emr-i şerif tasdiri ve aşiret-i merkûme hânelerinden ol cânibde mevcut hane var mıdır ve olduğu surette bir güne virgü tahsil olunmakta mıdır keyfiyetin bi't-tahkik iş`arı (...) Harput valisi a`tufetlü paşa hazretlerine tahrirat tastiri...”³⁹

Hükümet bu eyalet sınırında kalmış bölgelerde hanelerin var olup olmadığına araştırılmasını ve Hicri 1264 yılı itibarıyla tahsis olunan verginin ödenmesini talep etmekteydi.⁴⁰

İkinci bentte ise birincidekine benzer bir sınır sorununun yanına Tanzimat reformlarına karşı çıkan iki fail daha eklenmekteydi:

“... Diyarbakır eyâletinde tabi` Emirganlu aşiretinin birtakım haneleri keza Diyarbakır eyâleti dâhilinde bulunduğundan virgülerinin kangı taraftan tahsile münasib olacağı ve Diyarbakır eyâletine muzafa Garzan kazası reayasının ekserisi Muş sancağına tabi` (...) Kilise tarafında bulduklarından emval-i mîriye ve cizye-yi şeri`lerinin tahsiline Muş ka`immakamı Şerif Bey ile mezkûr kilise kocabaşı (?) Z`az (?) nam rahib kendü hayr ü menfa`atleriçün müdahale ve mümana`at etmekte olduklarından icra-yı iktizası inha ve istizan olduğu beyanile...”⁴¹

Muş Kaymakamı ve Kilise rahibinin kendi hayır ve menfaatlerinin ne olduğunun anlaşılması pek güç görünmemekteydi. Bölgedeki vergi

39- MVL, 18/11, 19 Muharrem 1264 (28 Aralık 1847). Belgenin özeti gene içerikle uyuşmayacak şekilde de olsa sunduğu belge açısından önemli görünmektedir: “Diyarbakır eyaleti dâhilinde kâin Garzan kazasına tabi Cebel-i Sason tabir ettikleri dağda vaki Hazo, Harami, Muş, Temaki, Biriniş, Beliki, Sason ve Gavar nahiyeleri ahaliyi seksen yüz seneden beri vergi vermediklerinden İslam reayası ne vechile temin ve telif ve senevi yüz bin kuruş taahhüd ettirilmesine memur kılınan Garzan kazası müdürünün hüsn-i hareket etmesinden dolayı nişan ve Rikab-ı Hümayun kapıcıbaşılığı tevcihi verilmesi.”

40- “...Diyarbakır eyâletinin tesviye olunan beş bin yüz altmış kîse küsur şu kadar gurus virgüsü hadd-i münasibde görünmüş olmakla nazır müşarünileyh hazretlerinin iş`arları vechile dâhil-i daire-yi Tanzimat olan mahallerde câri ve mer`i olduğu üzere tahsili zımında meblâğ-ı mezburun altmış dört senesinden i`tibaren virgü tahsilile lâzım gelen emr-i şerifin tasdiri ve mezkûr Gergiçi (?) aşireti haneleri virgüsünün Harput valisi müşarünileyh tahrirat tastirile isti`lâmı...” MVL, 18/11, 19 Muharrem 1264 (28 Aralık 1847).

41- MVL, 18/11, 19 Muharrem 1264 (28 Aralık 1847).

tahsilâtının – Emirliklerin tasfiye edildiği ve Osmanlı idaresinin kök saldıği iddiasına karşın – güçlkle sağlandıği ve bu güçlüğü çıkaranların da yine bürokrasi ve gayrimüslim ileri gelenleri olması Tanzimat reformlarının buradaki etkisini sorgulamaya yeter görünmektedir. Yine de hükümet en azından kâğıt üzerinde tahsilâtın peşini bırakmamıştı. Bu bende ilişkin cevapta, önceden tahsis edilen verginin uygun olup olmadığının ve daha önemlisi tehditle (*ihâfe*) tahsil edilip edilmediğinin araştırılması Kürdistan müşirinden talep edilmekteydi.⁴² Vergi tahsilâtında bölgedeki toplumsal aktörlerin etkinliği ve halka karşı tavırlarında ortaya çıkan bu tehdit, anlaşılabilceği üzere ciddi bir sorun teşkil ediyor gibi görünmekteydi.

Aynı dönemde yine Sason dağı çevresindeki köylüler Babıâli nazarınca “vahşi” olarak nitelendirilmekteydi. Hükümete dâhil olmadıklarından vahşete eğilimli ve birbirlerinin mallarını çalmaya, adam öldürmeye ve daimî surette isyan etmeye hazır oldukları belirtilen bu ahalinin, merkezi ilgilendiren en önemli özelliği ise yaklaşık yüz yıldır vergi vermemeleriydi. Tahkikatta fiilen olamasa da Diyarbakır Eyaleti valisi ve defterdarının tarımsal üretim ve dolayısıyla artı değere el koyma kaygısı çok bariz görünmekteydi:

“... dağ-ı mezburun merkezi ve mahal ahz ü i`talari kasaba-yı mezbur bulunduğundan `âdetleri bulunan ve haşyet ü terbiyesizlikleri hasebiyle kaza-yı mezbur tahammül edemeyerek ekserisi bir anında (?) ve perişan olarak dağılub bir tarafa gitmiş ise de el-hâlet-i hâzihi derûn-ı kasabada dört `aded `âlâ selâtin ve sekiz a`ded (...) cevâmî`-yi şerife ve seksen `aded hâne sahipleriyle mevcut olub terk-i evtan eden ahalinin hâneleri kargır olmak münasebetile mücedded (...) durmakta ve arazi dahi vasi` ve her vechile zira`ata mütehammil ve i`marı dahi ez-vakitte vücuda gelerek cânib-i mîrîye menafi`-yi kesire husule geleceği derkâr ise de Diyarbakır mevki`nde bulunan asâkir-i nizamiye-yi şahânedan bir tabur `asâkir-i kâffe-yi mezburda ikamete ta`yin buyrulduğu hâlde dağ nahiyeleri ahalisinin vahşeti izâle olunarak refte refte insaniyete alışacakları ve asayiş hâsıl olacağı takdirde gerek a`şar-ı şeri` ve virgü tekessür ederek kasaba-yı mezbur dahi bir sene zarfında bin haneden mütecevaz olarak ma`mur ve abadan olacağı me`murîn ve kasaba-yı mezbure ahalisi taraflarından ifade ve niyaz kılınmış ve niyazlarına müsa`ade-yi âliye irzan buyrulduğu surette istedikleri hebaset ü

42- “...ka'immakam mumaiyleh ile rahib-i mersum hakkında olunan iştika dahi mezkûr Garzan kazası ahalisinden Muş tarafında bulunan hânelerin emvâl virgüsünden dolayı olduğuna ve Emirganlu aşiretinin birtakım haneleri dahi Harput Eyaleti dâhilinde bulunduğuna binaen kaza-yı mezkûr ahalisine mukadema tahsis olunan virgü hadd-i münasibde midir yoh ihâfe ile tesviye kabilindenmidir ve ka'immakam mumaiyleh ile rahib-i mersumun harekât-ı vakta` sı ne vechiledir ve aşiret-i merkûme haneleri virgüsünün kangı taraftan tahsile münasibdir evvel emirde hakikât-i hâlin Kürdistan müşiri a` tufetlü paşa hazretlerinden isti`lâm ile gelecek cevaba göre ba`de icra-yı iktizasına bakılması...” MVL, 18/11, 19 Muharrem 1264 (28 Aralık 1847).

ta`addi mahv olarak ahvâl-i insaniyeti bi't-tahsil sair kaza ve nevahi ahali misillü hassalarına isabet eden tekalifâtı vakt ü zamanile bila-kabul ve kâl (?) i`tasında mümana`at ve muhalefet etmeyecekleri ve hâli üzere bırakıldığı surette civarda bulunan ekrad (...) ve bir uygunsuzluk ettikleri takdirde (...) selâmet olmak cihetile oraya savuşub tahassun ederek sa'ir inzibat üzere bulunan kazaların şîrâze-yi nizamından çıkmasına sebep-i kâvi olacağından..."⁴³

Tarıma müsait olan bu yörenin ahalisinin “insaniyete alıştırılması” ve vergi tahsilâtında engel çıkarmayıp muhalefet etmemeleri için asker sevkîyatının gündeme gelmiş olması, yörenin kendine has durumunu gözler önüne serdiği gibi merkezî hükümetin tavrını da belli etmekteydi. Nitekim Meclis-i Vâlâ asker sevki konusunda tahmin edilebileceği gibi mütereddît davranmış ve meselenin Anadolu Ordu-yı Hümayun Müşîri'ne ya da Dar-ı Şûra'ya sevkini istemişti.⁴⁴ Sonuçta Dar-ı Şûra'da mesele ele alındıktan sonra karar ordu müşîrine bırakılmıştı.⁴⁴

Diğer bölgelere geldiğinde de bu durum köklü bir şekilde değişmemişti. Harput Eyaleti'ne bağlı Siverek kazası ahali, vergi tahsilâtında bazı aşiretlerden ve Kürtler tarafından gördükleri hasardan dolayı Harput Valisi'nden vergilerin en azından daha eşit dağıtılmasını ve ertelenmesini **talep etmekteydi.**⁴⁶ Harput Eyaleti'nde kazaların müdür ve vücuhları görevlerini suiistimale (*irtikabât*) cesaret etmekteydi. Vergi tevziatında köyler ve haneler arasında anlaşılabilirliği üzere yetkililerin yakınlığına göre vergi farklılıkları gözetilmekteydi.⁴⁴ Yüzyıl ortalarına geldiğinde ise 1847

43- MVL., 18/12, 20 Şevval 1263 (1 Ekim 1847).

44- bu suret muvaffak maslahat gibi görünmüş ise de husus-ı mezburun Dar-ı Şûra'ya havalesiyle icabının bi'l-müzakere ifadesi ve yahud Anadolu Ordu-yı Hümayun Müşîri devletlü Osman Paşa hazretlerinin (...) ta`liki hakkında olan re'y-i vâlâlarına istihari lâzım geleceği Meclis-i Vâlâ'dan ifade olunarak menzûr-ı seraskerileri buyrulmak üzere tahrirat-ı mezkûre leffen gönderilmiş olmakla...” MVL., 18/12, 11 Zilkade 1263 (21 Ekim 1847)

45- MVL., 18/12, 18 Zilkade 1263 (28 Ekim 1847)..

46- “... Siverek kazasının senevî mahsus olan beş yük yetmiş beş bin gurus virgüsünden mutazarır ve zararide olan mahaller ahali kendülerine toplamak için bir yük yetmiş beş bin gurusun altmış üç senesine mahsus olmak ve altmış dört senesi virgüsüyle beraber eda olunmak şartile suret-i tahsilin imhali (?) ve tohumluk iki bin kile zabtının şera'it-i lâzime ile i`tası inha ve istizan olunmuş...” MVL., 19/43, 21 Zilhicce 1263 (30 Kasım 1847).

47- “eyâlet-i mezbure kazaları müdirân ve vücuhlarının ekserisi birliklerde münhasır oldukları irtikâbatdan ber-vefk-i matlub tahamülle (...) feragat olmadıklarından ma`ada a`şar u rüsümât-ı sa`irenin icra-yı müzayede-yi âliyyesi (...) nasıl ola (...) suretleri vuku'yla cânib-i hazine-yi celle-yi maliyeye hisar ve ahali ve fukara haklarında dahi birtakım rencide ve ızzar vuku`a getirilmemekte ve eyâlet-i merkumenin altmış iki senesinden i`tibaren tahsis kılınan virgü hususunda ta`dil ve tesviye şüurut-ı lâzimesine pek de ri`ayet olunmamak ve virgü-yi mezkûr yekdiğerin hâl ü tahammüllerinden dert ü (...) bulunmak cihetile ba`zı kazalara himâye ve ba`zılara gadır suret vuku`a gelmiş olub farza bir kazaya topdan yüz bin ve diğerkazaya dahi kezalik ol mikdar virgü tahsis olunmuş ise virgü-yi mezkûru `inde't-tevzi` bir kazada haneve yüz gurus ve diğerkazada haneve kırk veya elli gurus isabet eymekte olmasıyla bundan dolayı virgüleri (...) olunan kazalar ahali suret-i istirhamda bulunmakta ve hatta kazaha-yi mezkûreden Beheste (?) kazasından ba`zıları beş altı mâhdanberü AynTAB (?) ve mahal-i sa`ireye nakl-i hâne etmekte oldukları rivayet olunmakta...” MVL., 21/44, 25 Zilkade 1264 (24 Ekim 1848).

yılında vergi tahsilâtı için düzenleme yapılması öngörülen köylerden biri olan Sarmi nahiyesinde halk ayaklanmıştı.⁴⁴

Tanzimat'ın ilk on yılında genelde Kürdistan ve özelde Diyarbakır dâhilinde gerçekleşen bu hadiseler birbirinden ayrılmış gibi görünse de esasen Babiâli'nin bölgeye tatbik etmeye çalıştığı reformların pek de etkili olmadığı farklı yörelerde ve farklı failler tarafından gösterilmektedir. Merkezlerde en azından çeşitli şekillerde gelişen şiddet ve suiistimal vakaları takip edilebildiyse de bunun dışında cereyan eden aşiretler arasındaki çatışma ve mal ve cana yönelik saldırıların azımsanamayacak ölçüde olduğu ortaya çıkmaktaydı. Öte yandan da bölgede aşiret ağaları ve Osmanlı bürokrasisinin görevlendirdiği yetkililer belirgin bir özerklikle hareket edebilmekteydiler. Böylesi bir ortamda Tanzimat reformlarının öngördüğü idarî ve malî değişikliklerin burada pek tutunamayacağı yeterince açıktı. Ancak Osmanlı yönetimi bu bölgeye yönelik siyasetinde, başta da belirtildiği gibi, belirli bir istikamet çizmemiş ve genel itibarıyla Kürdistan'ın – en azından Diyarbakır özelinde – var olan toplumsal ve ekonomik yapısını değiştirmeyi düşünmemişti. Buna rağmen bölgenin on dokuzuncu yüzyılın ortalarındaki durumunu ortaya çıkaran bu çerçeve, en azından merkezî hükümetin bu yapıları değiştirmeye girişmesini gösterdiği kadar mevcut olan düzeni neredeyse olduğu gibi sürdüren toplumsal kesimleri de göstermekteydi.

Sonuç olarak bu çalışma Osmanlı Kürdistan'ında on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısı ve bilhassa Tanzimat Fermanı'nın ilk on yılı hakkında bilinenlerin çok az olmasından hareketle bu alanda bir girizgâh oluşturmayı amaçlamıştır. Bunu yaparken bölgedeki mevcut toplumsal yapıdaki – mümkün olabildiğince – farklı aktörlerin faaliyetlerini yakalayarak, en azından 1840'larda yöredeki iktisadî kaynaklar ve mallar üzerinde hak talep eden kesimlerin farklılığını resmetmeye çalışmıştır. Nitekim bir yandan Osmanlı yönetimi bölgede merkezî varlığını kısıtlı da olsa hissettirmeye çalışırken, tayin edilen yetkililerin de bölgede hâkim olan aşiret ağaları veya emirlerin hizmetindeki birliklerden pek de farklı davranmadığının altı çizilmiştir. Ve bununla birlikte bölgede iktisadî olduğu su götürmez olan toplumsal şiddetin bir nüvesi resmedilmiştir. Elbette buradaki çalışmada bölgenin girift aşiret yapısına yeterince değinilmemiş ve yüzyılın Kürt-Ermeni çatışmalarının bir şekilde başlangıcını teşkil etmesi umulabilecek gelişmeler yine yeterince açığa çıkarılmamış olmakla birlikte, bu alanın ciddi bir çalışmaya muhtaç olduğu görülmektedir. Çalışmanın temel odağında Tanzimat reformlarının iktisadî veçhelerinin bölgedeki etkileri ya da daha doğrusu tepkileri olduğundan bu iki mefhum hak ettiği derinliği edinmemiş gibi görünse de, bu çalışma sonucunda ortaya çıkan birbirinden ayrı mekânlara ve birbirinden farklı sınıflara mensup kişiler, bu

48- İ. DH., 241/14616, 3 Zilhicce 1267 (29 Eylül 1851).

iki sorunun somutlaşmasına hayli katkıda bulunmuşlardır. Tanzimat reformlarının – idarî olanları kadar iktisadî olanları da dâhil – bölgede uygulamaya geçmemesinin en azından merkezî hükümetin kabullenebileceği bir durum olduğu zaten bilinmektedir. Bunun yanında aynı dönemde aşiret ağası yahut mültezim olsun, köylü veya gayrimüslim din önderleri olsun bölgede Tanzimat'ın öngördüklerinden farklı bir şekilde toplumsal düzenlerini muhafaza edebilmiş; kökten değişimden mahrum kalan bu düzende kendi ekonomik çıkarlarını koruma veya geliştirmekte de çeşitli yöntemlere başvurmaktan geri durmamışlardır. Artı değere el koymanın – ister doğrudan saldırı olsun ister vergi tahsilâtı biçiminde olsun – farklı veçheleri kadar bunun daha örgütlü ve anlaşıldığı kadarıyla aşiretlerin güdümünde yapılması ve buna karşı çıkan ya da bu duruma karşı misilleme yapan farklı toplumsal kesimlerin ortaya çıkan resmi, Osmanlı Kürdistan'ına dair çok farklı şeyler söylemektedir.

Kaynakça

Ali, Othman. "Southern Kurdistan during the Last Phase of Ottoman Control: 1839-1914." *Journal of Muslim Minority Affairs* 17, no. 2 (October 1997) pp. 283-291.

Ateş, Sabri. "Empires at the Margin: Towards a History of the Ottoman-Iranian Borderland and the Borderland Peoples, 1843-1881." Doktora Tezi, New York University, 2006.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Meclis-i Vâlâ Kalemî.

van Bruinessen, Martin. *Agha, Sheikh and State, The Social and Political Structures of Kurdistan*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.

Çetinsaya, Gökhan. "II. Abdülhamid Döneminde Kuzev Irak'ta Tarikat, Aşiret ve Siyaset." *Divan* 7, (1999/2), ss. 153-168.

Enneli, Pınar, Tariq Modood ve Harriet Bradley. *Young Turks and Kurds*. York: University of Bristol, 2005.

Eppel, Michael. "The Demise of the Kurdish Emirates: The Impact of Ottoman Reforms and International Relations on Kurdistan during the First Half of the Nineteenth Century." *Middle Eastern Studies* 44, no. 2 (2008), ss. 237-258

Göyünç, Nejat & Wolf-Dieter Hütteroth. *Land an der Grenze: Osmanische Verwaltung im Heutigen Türkisch-Syrisch-Irakischen Grenzgebiet im 16. Jahrhundert*, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1997.

Göyünç, Nejat. *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1969.

Houston, Christopher. "Set aside from the Pen and Cut off from the Foot": Imagining the Ottoman Empire and Kurdistan." *Comperative Studies of South Asia, Africa and Middle East* 27, no. 2 (2007), ss. 397-411.

Kılıç, Mehmet Fırat. "*Sheikh Ubeydullah's Movement*." *Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi*, 2003.

Klein, Janet. "Kurdish Nationalists and non-nationalist Kurdistans: Rethinking Minority Nationalism and the Dissolution of the Ottoman Empire, 1908-1909." *Nations and Nationalism* 13, no 1 (2007), ss. 135-153.

---. "Power in the Periphery: The Hamidiye Light Cavalry and the

Struggle Over Ottoman. Kurdistan, 1880-1914." Doktora Tezi, Princeton University, 2002

---. "Claiming the Nation: The Origins and Nature of Kurdish Nationalist Discourse, A Study of the Kurdish Press in the Ottoman Empire." Yüksek Lisans Tezi, Princeton University, 1996.

McDowell, David. *A Modern History of the Kurds*. Londra: I.B. Tauris, 2004.

Özoğlu, Hakan. *Kurdish Notables and the Ottoman State Evolving Identities, Competing Loyalties, and Shifting Boundaries*, Albany, NY: State University of New York Press, 2004.

----. "State-Tribe Relations: Kurdish Tribalism in the 16th- and 17th-Century Ottoman Empire." *British Journal of Middle Eastern Studies* 23, no. 1 (Mayıs, 1996), ss. 5-27.

Salzmann, Ariel. *Tocqueville in the Ottoman Empire. Rival Paths to the Modern State*. Leiden: Brill, 2004.

Shields, Sarah. "Regional Trade and 19th-Century Mosul: Revising the Role of Europe in the Middle East Economy." *International Journal of Middle East Studies* 23, no. 1 (Şubat, 1991), ss. 19-37.

Yusuf Ziyaeddin Paşa. *El-Hediyetü'l Hamidiyye fi'l-lügâtü'l-Kürdiye*. İstanbul: (yayıncı yok), 1894.